

Терехова І.О.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ Т. ШЕВЧЕНКА

Ідея антропоцентризму в культурно-історичному розвитку завжди позначалася актуальністю. В різні часи людині відводилася специфічна роль. В добу античності, приміром, домінувало язичницьке світосприйняття, де людина трактувалася як річ серед речей, їй відводилася здебільшого пасивна роль. В епоху Середньовіччя місце людини у світі дещо трансформується: вона вже не є річчю серед речей природи, а постає значно вищою істотою, яка має здатність до аналізу і осмислення свого буття і прагнення наближення до вищої субстанції. На зміну епохи Середньовіччя з'являється нова світоглядна система Ренесансу, де антропоцентрична роль визначається в зовсім іншому ракурсі: людина стає вже особистістю, яка несе в собі відбитки досконалої істоти, яка намагається утвердитися в земній світобудові як творець та вільна особистість. В епоху Просвітництва значним пріоритетом в житті особистості виступають знання, активність та моральний дидактизм. Антропоцентрична традиція того часу позначається інтроверсією та життєлюбством, морально-етичним виміром. Вказані ознаки антропоцентризму знайшли своє відображення в прозі Т. Шевченка, яку в свою чергу можна охарактеризувати як унікальне, синтезійне явище, що увібрало традиції не тільки української, але й світової літератури. За визначенням Л.Плюща, автор творив образи людей сучасної культури, "людей, які виростили з колективної нерозчленованої підсвідомості в морально відповідальній особистості" (1, с. 137).

Мета роботи полягає в з'ясуванні особливостей втілення ідеалу прекрасного в російськомовній прозі Т.Шевченка. Зазначена мета вимагає вирішення низки концептуально важливих завдань:

- з'ясувати співвідношення кордоцентризму та раціоналізму в естетичній доктрині повістей Т. Шевченка
- проаналізувати як розглядається Шевченків ідеал прекрасної людини в критичних дослідженнях
- розкрити специфіку естетичного світосприйняття персонажів російськомовної прози Т. Шевченка.

Варто сказати, що естетичний ідеал в концепції героя є одним із формантів теоретико-естетичної програми Т.Шевченка. У центрі його художньої прози поставлена людина.

Присутність людини вже закодована в самих назвах повістей. Приміром заголовки повістей "Варнак", "Наймичка", "Капітанша", "Княгиня" характеризують людину як представника того чи іншого соціального прошарку, назви "Художник" і "Музикант" вказують на приналежність людини до мистецтва. Назва повісті "Несчастный" заздалегідь програмує нещасливу долю головного персонажа. Заголовок "Близнець" передбачає в сюжетній тканині розповіді присутність людини та її двійника. Варто сказати, що кожна назва твору маркована певною світоглядно-естетичною системою героя. Прекрасне постає стрижневою координатою художньої прози Т.Шевченка. Ці повісті можна назвати своєрідним експериментом, який повинен показати, які чинники впливатимуть на те, щоб людина наблизилась до ідеалу краси.

Характерною особливістю поезики Т. Шевченка є зіставлення образів в царині естетичного. Причому життя людини, сприйняття нею прекрасного стає найвищою цінністю в світоглядній системі автора. Новаторською рисою прози автора слід виокремити бачення ним особистості нового типу особистості – тип естетичної людини, про можливість існування якої наголосив свого часу Ф. Шиллер у загальноєвропейській суперечці про "природну" і "цивілізовану" людину.

Герой Т.Шевченка знаходиться в епіцентрі дії ідеалу прекрасного, що стає складовою частиною його буття, внутрішнього світу і зумовлює характер життєвих вчинків. Зауважимо, що проблема прозових персонажів автора в ракурсі впливу ідеалу порушувалося неодноразово в літературно-критичній думці різних часів. Приміром в радянському шевченкознавстві ідеал прекрасної людини трактувався досить обмежено, маючи забарвлення політичним пафосом, складовою якого було таке гасло: ідеал прекрасної людини Т. Шевченка пов'язував із боротьбою за утвердження вільного й щасливого життя (2, с. 211). Проте в сучасному літературознавстві цьому питанню приділено більшої уваги.

На сьогодні загальноприйнятою є така думка, що ідеал людини, втілений в повістях, поєднує риси класичного й просвітительського ідеалу природної людини (Ж.Ж. Руссо), яку не зіпсували фальшиві цінності (3, с. 132). У прозі Т.Шевченка, на думку І. Фізера, відчутна антропоцентрична інтенція, що має проєкцію в ренесансному мистецтві (вплив творчості Аріосто, Боккаччо, Данте, Петрарки, Шекспіра, Корреджо, Мікеланджело, Рафаеля), автор є "гуманістом у ренесансному розумінні" (4, с. 45), якого в першу чергу турбує доля людини.

Н.Грицюта зауважує, що "шевченків позитивний герой постає звичайною "середньою людиною", однак за всією зовнішньою непересічністю, звичайністю – таїна духовного багатства, благородних прагнень, чеснот, насага активної сили молодого покоління" (5,с.12). Проте С.Гетьман вбачає в зображенні повістєвих образів Т.Шевченка просвітницьке підґрунтя, наголошуючи на тому, що ідеал людини – це переконаний християнин, добробут якого, зароблений власною працею, є джерелом допомоги бідним і страждаючим, а душа такої людини здатна до відчуття прекрасного як у житті, так і в мистецтві (повісті "Близнець", "Музикант") (6, с. 10). До того ж, підкреслює дослідниця, Т. Шевченко переконаний, що через прекрасне (а краса завжди етична) людина може прийти до своєї істинно духовної сутності, відкрити в собі найцінніше – людину (7, с. 94-95). У прозі Т. Шевченка поруч із антропоцентризмом окреслена проблема співвідношення кордоцентризму та раціоналізму. Кордоцентризм як перевага чуттєвого та екзистенціонального над раціональним і дискурсивним увиразнюється здебільшого, на думку В.Поліщука, в ранніх повістях Т. Шевченка, як от "Наймичка", "Варнак", а раціоналізм мислення, "аналітичне начало посилюються в його наступних, останніх за часом написання повістях "Близнець", "Прогулка с удовольствием" (8, с. 195). На абсолютній раціоналістичній системі естетичного світовідчуття у повістях Т.Шевченка наголошує В.Пахаренко та С.Гетьман, які стверджували, що автор формує людину в ідеалах

розуму(9, с. 25), (6, с. 16). Не варто вважати догматичною ту чи іншу точки зору. На нашу думку, співвідношення розуму та почуття є врівноваженими. Шевченків образ ідеальної людини узгоджується із канонами прози просвітницького реалізму, домінантою якого стало раціоналістичне ставлення до дійсності. Проте поданий раціоналізм ніякою мірою не абсолютизує себе, він розглядається у гармонійній єдності із чуттєвістю. Образи серця та розуму становлять собою ключові позиції у художній тканині повістей. Причому сприйняття дійсності через розум та серце має дещо наскрізний характер та естетичне спрямування. Дане сприйняття відбувається не тільки на рівні персонажів, але і автора, який, змальовуючи сюжетні лінії, неодмінно пропускає їх через власне серце та розум. У повісті "Музикант" він, описуючи героїню, говорить: "Я как-то нечаянно взглянул ей в лицо и увидел, что она была красавица, но только такая исхудавшая, такая грустная, что у меня **сердце заболело, на нее глядя**"(10, с. 185).

Т. Шевченко, формуючи образну систему своїх повістей, значну роль приділяє так званому "помертвінню серця". "Тепер, кроме слез благодарных, нічого в мене нема. "Я – нищий в полном смысле этого слова, и не только материально – душою, сердцем обнищал. От що зробила з мене проклятая неволя Трохи–трохи не ідіота. Десятий год не пишу, не рисую і не читаю навіть нічого" (15, с. 108). Т. Даренська зауважує, що кордоцентризм, виражений у творах Т.Шевченка, позначається складним і неоднозначним характером:"Серце стає лише ідеальним, а не фактичним центром, відчужуючи свої "центруючі" функції в Думку, що стає "хрестом" людини, відірваної від традиційного ладу життя, приреченої до напруженої, невпинної рефлексії" (11, с. 11). Для автора повістей найвищою цінністю є наявність в людині чистого, благородного серця. Такими персонажами, зокрема, в художній прозі є пані Магдалена (10, с. 101), молода дружини Сокири, наділена "серцем самым чистым, непорочным" (10, с. 226), Музикант, який сенсом життя вважає мистецтво, пропускаючи його неодмінно через своє серце (10, с. 188).

Естетичне світосприйняття, знаходячи своє відображення у розумі та серці людині, має свою проекцію в мистецькій площині. У прозі Т.Шевченка наявні мистецькі алюзії, це зумовлено тим, що автор дивився на світ з точки зору прозаїка та живописця. Шевченкові герої стають прототипами образів з живописних полотен Рембрандта: дівчина-байстря Варочка (повість "Капитанша") порівняна з красунею зазначеного живописця. Стара нянька-кріпачка (повість "Княгиня") здається авторові живою картиною художника Жерера Доу, а дитя, що знаходиться на руках у неї – херувимом Рафаеля (10, с. 129.). Героїня повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" Гелена уособлюється із музами Рафаеля, (16, с. 274). В цьому ж творі, змальовуючи красу цієї жінки, автор говорить: "Божественному Рафаелю и во сне не снилась подобная красота и гармония линий. А знаменитый Канова вдребезги разбил бы свою сахарную Психею, если бы увидел это божество"(16, с. 260). Інша героїня Оленка (повість "Капитанша") була такої краси , якої "і у сні не бачили уславлені грецькі скульптори Фідій і Скопаз, одночасно називаючи її "богиною красоти и непорочности".

При змалюванні ідеалу прекрасної людини Т.Шевченко використовує ефект стиглості та завмирання. Краса його героїв позначається монументальною статичністю та грацією: "Как беломраморная надгробная статуя, опустила она свою прекрасную голову на высокую грудь и неподвижно молча сидела оскорбленная, моя прекрасная Елена. Я смотрел на нее, прекрасную, поруганную, и с замиранием сердца ожидал" (16, с. 284). Даний ефект помічений і в повісті "Близнецы" (10, с. 280).

Ідеал прекрасної людини, втілений в художній прозі Т. Шевченка, співвідноситься із античними уявленнями про красу. Наприклад, кріпачка Настя порівняна із Пенелопею – героїнею "Одісеї" Гомера ("Близнецы"). Лукія з повісті "Наймичка" в оточенні дівчат та косарів нагадує авторові богиню землеробства Цереру(10, с. 27). Одноіменний герой повісті "Варнак" своєю зовнішністю схожий на Мойсея-боговидця: "Его величаявая наружность меня поразила. Огромный рост, седая волнистая борода, такие же белые густые, вьющиеся волосы, темные густые брови. Лицо правильное, чистое, с легким румянцем на щеках, как у юноши. Словом, он мог бы быть прекрасной моделью для Мойсея–боговидца, или для гомеровского Нестора"(10, С. 90). Риси досконалої краси автор бачить у образі дітей, аналогів якої немає в мистецтві: "Наташа тоже плакала, разумеется, бессознательно. впрочем ей уже 12 год. И что это за дитя, если б посмотрели! Это такая красота, такая детская прелесть, какой мне не удавалось видеть даже на картинах» (10, С.194).

Герої російськомовних повістей Т.Шевченка, перебуваючи у сфері прекрасного мистецтва, ніби потрапляють у трансцендентну дійсність. У тканині розповіді не тільки автор, але і самі персонажі знаходяться в деуміргічному стані сприйняття прекрасного – заринанням у мистецтво. "Предо мной открылся чудный, дивный мир самых восхитительных, самых грациозных видений. я видел, я осягал эти волшебные образы, я слышал эту небесную гармонию, словом, я был одержим воскреснувшим духом живой святой поэзии ",– говорить герой повісті „Прогулка с удовольствием и не без морали (10,с. 246). На думку Т.Шевченка, людина не повинна втрачати синтезійної єдності сприйняття прекрасного в мистецтві: "Когда он говорил о закате солнца или о восходе луны над сонным озером или рекою, то я слушаю его, забывал, что он медик, и радовался, что физические науки не погасили в его великосильной душе священные искры божественной поэзии" (10, с. 315).

Поняття прекрасного в антропоцентричній концепції прози Т.Шевченка неодмінно вплітається в божественну канву. Т. Шевченко вводить новий тип героя–людини – християнина, "рицаря нравственных подвигов, який, высокоблагородно исполняет свои обязанности в отношении к ближнему". Релігійне виховання поруч із естетичним, на думку автора, повинно бути закладеним в дитині ще з ранніх років. Таку істину, зокрема, проповідує Яким Гирла ("Наймичка"): " Я то буду учить его письма, сколько сам грешный разумею! (10, С. 39)Ты теперь у него мать, даст бог, заговорит, молиться богу. А я, посмотревши как он будет молиться и письма святого выучу. И псалтырь ему свою святую, умираючи передам. (10, с. 39), Наймичка. "Яким Молися богу, Марто бог милосердный не попусти великого несчастья. (10, с.34).

Наголошуючи на ролі релігійного виховання, автор називає дітей прекрасними ангелами (10, с. 71).

Шевченкова людина є глибоко релігійною, яка дотримуючись божих заповідей, гідно переносить життєві страждання. Проілюструємо це словами Варнака з однойменної повісті: " Нет! как ни печальна, как ни тяжела наша жизнь, но мы не вправе ее прекратить. Пускай тот ее отнимет, кто даровал нам ее"(10, с. 102). Наголошуючи на ролі релігії, автор говорить: " Может ли быть чище, возвышеннее, богоугоднее молитва, как молитва о душе нераскавшегося грешника? Религия христианская, как нежная мать не отвергает даже и преступных детей своих, за всех молится и всем прощает. А представители этой кроткой любящей религии отвергает именно тех, за которых должны бы молиться. Где же любовь, завещанная нам на кресте нашим спасителем—человеколюбом? И что язычесое нашли вы, лжеучители, в этом христианском всепрощающем жертвоприношении" (13, с. 102). Образ людини, яка молиться, автор знаходить прекрасним: " Он (Якоби Г) показал мне свой альбом, ничем особенно не замечательный, и картину, плохо освещенную, картину с большими достоинствами, изображающую молящегося какого-то молодого святого, выражение лица прекрасно" (13, с. 185). Тема морального піднесення під впливом молитви стає провідною у прозі Т.Шевченка. Релігійність є однією з найпрекрасніших рис характеру його героїв. "Причетність до Бога" є певною релаксацією, правом морального відродження, незважаючи на попередній життєвий досвід. Приміром, богобоязливність допомогла врятуватися Лукії (повість "Наймичка"), зберігаючи при цьому зовнішні та внутрішні форми вияву прекрасного. Мотив морального переродження звучить у повісті "Варнак": пройшовши нелегкий шлях життєвих випробувань, Кирило все ж таки в кінці твору перероджується і по-християнському розкаючись, у гріхах, засуджуючи своє минуле, приходить до такого висновку: "Святое, великое дело— религия для человека, тем более для такого как я, грешника! (10, с. 117). Біблія стає для нього: "Святая! Божественная книга! Мое единое прибежище, покров и упование (10, С. 119). У релігійному контексті також звучить ідея "всепрощення". У "Щоденнику" він говорить: "Не возмутим сердце любящего друга недостойным воспоминанием, забудем и простим темных мучителей наших как простил милосердный человеколюбец своих жестоких распинателей. Обратимся к светлому и тихому, как наш украинский осенний вечер, и запишем все виденное и слышанное и все, что сердце продиктует" (13, С. 36). Ідеал прекрасного обов'язково проходить крізь призму сприйняття автора, який бачить прекрасне навіть в найнесприятливіших обставинах (12,с. 206). Причому доміантною для Т. Шевченка стає антропоцентрична концепція буття. Підтвердження даного факту є запис в Щоденнику, де Шевченко називає себе "человеком искренно любящим человека (13, с. 135). Самого автора сучасний шевченкознавець В. Смілянська називає літнім мандрівником із багатим і нелегким життєвим досвідом, замилюванням до всього прекрасного й шляхетного в людині й природі (14,с.45). Причому сприйняття прекрасного він вважає неодмінною складовою свого життя. Характеризуючи себе, Т. Шевченко говорить: "Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо " (13, с. 50), доміантною рисою свого характеру вважаючи "понимание и чувство прекрасного" (15, с.53–54).

Таким чином у прозі Т.Шевченка слід побачити певні вияви конструктивного антропоцентричного світобачення, в основі яких лежать стоїцизм прекрасної особистості.

Джерела та література

1. Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка: Навколо "Москалевої криниці": Дванадцять статтів / Передм. Ю. Шевельова. – К.: Факт, 2001.– 384 с.
2. Шевченківський словник: У 2 т.– К.: Голов.ред. УРЕ, 1976.– Т.1. – 415с.
3. Історія української літератури XIX ст/ За ред. М. Яценка. – К., 1996.– Кн.2.
4. Фізер І. Філософія чи філо–софія Тараса Шевченка? // Світи Тараса Шевченка: Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1991. – С. 40 – 52.
5. Грицюта Н. Проза Т.Шевченка в контексті розвитку європейського роману виховання. Автореферат дис... канд. філол. наук. – Київ, 1993.– 20с.
6. Гетьман С. Просвітницький ідеал людини та його образна інтепретація у повістях Шевченка. Автореферат дис.. канд. філол. наук – Київ, 2003. – 19 с.
7. Гетьман С. Просвітницька основа Шевченкової естетики // Матеріали тридцять четвертої наукової шевченківської конференції (24–26 січня 2001 року): У 2 кн / НАН України. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка а ін. Редкол: В.Л. Смілянська (голова) та ін. – Черкаси : Брама, 2003.–Кн.1. – С. 86–94.
8. Поліщук В. Повісті Шевченка й розвиток повістєвого жанру в українській літературі (До постановки проблеми) // Збірник праць тридцять третьої наукової шевченківської конференції / НАН України. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка та ін. / За ред. В.С. Бородіна. – Черкаси: Брама, 2000.– С. 190 – 196.
9. Пахаренко В. Незбагнений апостол.– Черкаси: Брама, 1999. – 296 с.
10. Шевченко Т. Повести. – К.: Дніпро, 1986.– 455 с.
11. Даренська Т.Український образ світу в ключових символах поетичної творчості Тараса Шевченка. А.втореферат дис. канд. філософ. наук.– Київ, 2002.– 18 с.
12. Генералюк Л. Візуальна концепція гармонії у творчості Т. Шевченка // Т.Шевченко і народна культура. Збірник праць міжнародної 35-ї наукової шевченківської конференції 20– 22 квітня 2004 р: У 2 кн.– Черкаси– Брама– Україна, 2004. – Кн. 1. – С. 204– 211.
13. Шевченко Т. Автобіографія. Дневник. – К., 1988.– 147 с.
14. Шевченківська енциклопедія. Робочий зошит "А" – К.: : 2004 – 239 с.
15. Шевченко Т. Повне зібрання творів в 10 ти т./ Ред кол.Білецький О, Копиця Д., Корнічук О. – Тб. Замітки, статті, листи, записи народної творчості, «Букварь». – К.: АНУРСР, 1957.– 589с.
16. Шевченко Т. Повести.– К.: Дніпро, 1977. – 574 с.